

Osmanlı Kadınlarının Yunanistan'da Bulunan Eserleri*

Architectural Monuments of Ottoman Women in Greece

Hilal Kazan**

Öz

Bu makalede, Yunanistan örneğinde Osmanlı kadınının tarihî süreç içerisinde sadece ana kara değil adalar da dâhil edilerek çeşme, mektep, hamam, tekke, camii gibi irili ufaklı mimari hayratı üzerinde durulmuştur. Kendi maddi varlıklarını toplumun faydasına harcayan Müslüman Osmanlı kadınının ve onun inşa ettirdiği eserler tanıtılarak Osmanlı-Türk mimarisine ve cinsiyet/kadın çalışmalarına katkıda bulunulmuştur. Bunun yanı sıra İslam devletlerinde kadınların kamusal alana erişimlerini kısıtlayan mahrem olgusu nedeniyle güçsüz oldukları yönündeki yaygın algıya karşılık gerçeğin daha farklı olduğu eserler çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yapılan araştırmada Yunanistan'da hanedana mensup kadınlar dâhil olmak üzere 38 Cami, 23 mektep medrese, 9 tekke ve zaviye, 15 çeşme, 5 imaret, kütüphane, köprü, 2 su kemeri, sebil ve han olmak üzere toplam 95 hayır yapısı tespit edilmiştir.

Bu çalışmada yapıların tanıtımı ve konumu hakkında bilgiler kronolojik olarak ve hanedan sahiplerine ait olanlardan başlanarak verilmiştir. Ele alınan yapılar muhtelif yayınlarda ve fotoğraf albümlerinde/arşivlerinde dağınık hâlde yer almaktadır. Yeni tespit edilen eserlerle birlikte tek bir yayının altında ele alınarak bir üst çalışma meydana getirilmiştir.

Ahatar Kelimeler

Osmanlı mimarisi, kadın, kadın hayratı, Yunanistan

Abstract

In this article, in the example of Greece, the architectural charities of the Ottoman empire, such as fountains, schools, baths, monasteries, mosques, large and small, were focused on, including not only the mainland but also the islands in the historical process. A Muslim Ottoman woman who spends her material assets for the benefit of society and the works she has built has been introduced and contributed to Ottoman-Turkish architecture and gender/women's studies. In addition, in response to the widespread perception that women in Islamic states are powerless due to the phenomenon of privacy restricting their access to public space, attempts have been made to reveal within the framework of works in which the truth is more different. A total of 95 charitable structures, including 38 mosques, 23 schools and madrasahs, 9 monasteries and lodges, 15 fountains, 5 imarets, libraries, bridges, 2 aqueducts, fountains and inns, including women belonging to the dynasty, were identified in the study conducted in Greece.

In this study, information about the introduction and location of structures is given chronologically and starting from those belonging to the dynastic owners. The considered structures are scattered in various publications and photo albums/archives. Together with the newly identified works, a top study has been created by considering them under a single publication.

Keywords

Ottoman architecture, women, women's charities, Greece

* Bu makale 3-5 Ekim 2019 tarihleri arasında gerçekleşmiş olan 16. Uluslararası Türk Sanatları Kongresi'nde aynı adla sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** **Sorumlu Yazar:** Hilal Kazan (Doç. Dr.) İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: hilal.kazan@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0001-6601-9132

Atf: Kazan, Hilal. "Osmanlı Arkeolojisinin Yerel Tarihi Üzerine Bir Gözlem: Urfa'da İdareciler, Arkeologlar ve Bulgular." *Art-Sanat*, 17(2022): 219–251. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2022.17.984504>

Extended Summary

Women in the Ottoman society established many waqfs throughout the vast regions mainly in their area of dwellings with the establishment of the Ottoman State, so-called Devlet-i Aliyye. These philanthropic activities of women aimed to support the development of society. It shows that women in Ottoman society were very diligent in dedicating themselves and their wealth for the benefit of society. The first known waqf of the Ottoman Empire belongs to a woman, Asporça Hatun, the wife of Orhan, the second ruler of the empire. It was followed by another woman, Nilüfer Hatun, with some waqfs in the capital of Bursa.

The subject of this article is waqfs established by women in Greece, on the west of the Ottoman Empire, the land that is also called Rumelia. Greece started to be conquered step by step by Evranos Beg, entering Dimetoka through Keşan in 1359. It remained under the Ottoman rule for almost 500 years (1364-1829) until 1829 until it gained its independence as a kingdom. However, there is not a definite figure on the exact number of the waqfs established and left in Greek borders, the number believed to be thousands. For example, a study mentioned 607 waqfs established on the island of Lesbos. Similarly, the registers of Rhodes Island mention 144 waqfs in 1671. The number of waqfs such as mosques, fountains, lodges, zaviyes, hamams, teachers' schools in Chios Island from the time of its conquest until the 18th century was recorded to be 35. Figures in these small dwelling units indicate the high numbers of waqfs in Greece.

Studies on philanthropic activities have found that 95 of the trusts were found to be established by women including the royal family members. These are 38 mosques, 23 schools, 9 lodges, 15 fountains, 5 public soup kitchens, 2 aqueducts, libraries, bridges, and inns. This study aims at analysing these waqfs chronologically as well as royal belongings with their definition, structure, and location. Daughter of Bayezid II, Selçuk Sultan, as one of the earliest initiatives, was constructed a complex including a madrasa and public soup kitchen in 1492-1493. Mahpeyker Kösem Sultan, the wife of Ahmed I and mother of Murad IV and Osman II, had the highest income and wealth among all other royal women. She commissioned the restoration of a converted mosque on the Island of Crete in the second half of the 17th century. In addition to the waqfs in Istanbul, she also commissioned the construction of a bridge over the Badra Run near Livadya in Central Greece. Queen Mother, Hatice Turhan, commissioned a mosque and established a school in Resmo (Rethymnon) which were documented in registers. Additionally, another royal member who carried out similar work is Gülnuş Sultan. After the conquest of Chios Island, the church was converted into a mosque, and refurbishment was carried out via her trust. In addition, an archival document of her registers informs that he commissioned a fountain as the need arose in Chios. Moreover, in Chios, documents are mentioning the library of Gülnuş Sultan.

Apart from wives and mothers of the sultans, other royal female members dedicated themselves to their trusts. These are Fatma Sultan, daughter of Ahmed III and wife of Nevşehirli Damat İbrahim Pasha had a madrasa in Ionia. Kamer Şah Sultan, granddaughter of Bayezid II had a mosque and public soup kitchen in the town famous for its spring water, Veterina, near Demirhisar. Hamza Beg Mosque on Egnatia Street in Salonica was built in 1476-1468 by Hafsa Sultan, daughter of Hamza. According to the written sources, Hamza was martyred in 1462 by Vlad Dracula. Another work was carried out by Eslime Hatun, a descender of the Çandarlı Family, daughter go Çandalı Halil Pasha. She moved to Serres within the conquest of the city and commissioned a mosque. Additionally, she also constructed an aqueduct to provide water to the city of Serres. The aqueduct efficiency worked until the beginning of the 20th century and provided water to the city. Eslime Hatun also commissioned a mosque in the village of Pursenik, in Serres.

Another female philanthropist was Tatar Hatun who commissioned the Madrasa of Tatar Hatun. The mosque is relatively a big one with mesquite and a school. Apart from royal and aristocratic women, other female philanthropists carried out their works in different parts of Greece. These are 26 mosques and mesquite, 15 schools and madrasahs, 10 lodges, 13 fountains, for now.

These works of female philanthropists in Greece are dating back to the 15th century and are high in volume and could not be underestimated. The number of these works is believed to be much higher than the number mentioned in archives, travel notes, and diaries. Also, the number is believed to be realistically increasing after carrying out further studies and analysing more of the existing archival documents.

Giriş

Yardımlaşma, iyilik yapma ve hayır işleme duyguları insanın yaradılışından gelen özelliklerindedir. Bütün din ve medeniyetlerde farklı şekillerde tezahür eden bu duygu ve düşünceler, Kur'an-ı Kerim'de insanları Allah rızası için iyilik yapmaya, ihstanda bulunmaya, güzel davranışlar sergilemeye yönlendiren pek çok ayetle tavsiye edilmektedir. Bu tavsiyeler Hz. Peygamber ve arkadaşlarının uygulamalarıyla İslam medeniyetinde yeni bir modele dönmüş, "vakıf" ismiyle müesseseleşmiştir. Tüm İslam coğrafyasında örnekleri bulunan vakıflar, tam da bu niyetle ve bu amaca hizmet etmektedir. Çok fazla vakfa sahip olduğundan Osmanlı'ya "vakıf medeniyeti" denmektedir¹.

İslam medeniyetine göre bir vakfın kuruluşu, kişinin sahip olduğu menkûl ve gayrimenkûl mallardan bir kısmını veya tamamını, Allah'ın rızasını kazanmak ve ona yakın olmak niyetiyle, insan veya herhangi bir canlının ihtiyacını karşılamak üzere dinî, hayrî ve sosyal bir gaye için ebedi olarak tahsis etmesiyle gerçekleşir². Bu medeniyet anlayışına göre kamu hizmeti niteliği taşıyan sosyal ve dinî alanlara ve eğitim, kültür ve bayındırlık alanlarına ait pek çok hizmet, vakıflar tarafından yerine getirilmiş, organize edilmiş ve devamlılıkları sağlanmıştır³. Bu çerçevede toplumun ihtiyaç duyduğu yol, köprü, çeşme, su yolu, hastane, mektep, medrese, imaret, kütüphane, cami, mescit, han, kervansaray, tekke, zaviye ve benzeri pek çok yapı, sosyal statü ve cinsiyet ayrımı olmaksızın mal ve mülk sahibi (az ya da çok olması farketmez), gönüllü çok sayıdaki hayırsever tarafından yapılmış; bunlar için tahsis edilen menkûl ve gayrimenkûl gelirlerle (akarlarla) devamlılıkları sağlanmış ve hizmetleri sürdürülmüştür⁴.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren tesis edilen ve vakfiyeleri Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde olan vakıfların sayısı 26.000, bunların içinde kurucusu kadın olanların sayısı ise 2309'dur⁵. Vakıf kuran kadınların %95'i yönetici ve Osmanlı elit tabakasına mensup kadınlardır. Bu vakıflar içinde sıradan diyebileceğimiz halk yani reaya sınıfı kadınlarının kurdukları vakıflar %5'i geçmemektedir.

Osmanlı toplumunda kadınlar, devletin kuruluşundan itibaren vakıflar kurmaya başlamışlardır. Hatta Osmanlı Devleti'ne ait bilinen ilk vakfiye, Orhan Gazi'nin hanımını Asporça Hatun'a aittir. Ardından onun diğer hanımı Nilüfer Hatun ilk başkent Bursa'da yaptırdığı hayır eserleriyle vakıf kurma geleneğini devam ettirmiştir⁶. Aynı

1 <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihce/tarihte-vakiflar>, erişim 3 Kasım 2021.

2 Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi," *Yeni Türkiye* 6/32 (2000), 534-550.

3 Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, 2003), 3.

4 Hasan Yüksel, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII. Yüzyıllar)," *Osmanlı*, ed. Güler Eren, c. 5, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 49; Nazif Öztürk, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları," *Yeni Türkiye Dergisi*, 7/32 (2000), 566-575.

5 Yüksel, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII. Yüzyıllar)," 49-55.

6 Saadet Maydaer, "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar ve Mal Varlıklarının Kaynakları," *Vakıf Kuran Kadınlar*, haz. Fahmeddin Başar (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2019), 143-159.

zamanda Devlet-i Aliyye'nin kuruluşundan itibaren toplumun gelişmesi, sağlam zemine oturması için sosyal sorumluluk alan kadınlar da doğudan batıya, kuzeyden güneye devletin geniş topraklarında ve kendi yerleşim yerlerinde çeşitli alanlarda işlevlerini yürüten vakıflar kurmuşlardır. Bu durum Osmanlı toplumunda kadınların elde ettikleri servetlerini yardımseverliklerinin kurumsallaşmış şekli olarak vakfetme hususunda oldukça gayretli olduklarını göstermektedir.

Bu coğrafyanın batısında yer alan, Rumeli de denilen, bugünkü Yunanistan sınırları dâhilinde kurulup oralarda kalmış olan kadın hayratı makalenin konusunu oluşturmaktadır. Bugünkü Yunanistan 1359'da Evranos Bey'in Keşan üzerinden Dimetoka'ya girmesiyle adım adım fethedilmiş ve ilk isyanların baş gösterdiği 1829 tarihine kadar yaklaşık 500 yıl (1364-1829) Osmanlı hâkimiyetinde kalıp bu yıldan sonra bağımsız bir krallık hâline gelmiştir⁷.

Osmanlıların bugünkü Yunanistan sınırları içinde kurmuş oldukları vakıflar hakkında kesinleşmiş bir sayı bilgisine sahip olmamakla birlikte vakıf sayısı binlerle ifade edilmektedir. Söz gelimi Midilli Adası'nın vakıflarının incelendiği bir yüksek lisans tezinde 607 adet vakıftan bahsedilmektedir⁸. Rodos Adası'nda 1671 yılında vakıf sayısının 144 olduğu kaynaklarda belirtilmektedir⁹. Bu vakıfların 135'i kadınlar tarafından kurulmuştur. Sakız Adası'nın fethinden 18. yüzyıla kadar tespit edilebilen vakıf sayısı cami, çeşme, mescit, tekke, zaviye, hamam, muallimhane olmak üzere 35'tir. Bu küçük yerleşim birimlerine ait veriler Yunanistan'da kurulmuş vakıf sayısının fazlalığını göstermektedir.

Hayır yapıları üzerine yapılan bu araştırmada Yunanistan'da hanedana mensup kadınların yaptırdıkları dâhil 38 cami, 23 mektep-medrese, 9 tekke ve zaviye, 15 çeşme, 5 imaret, kütüphane, köprü, 2 su kemeri, sebil ve han olmak üzere toplam 95 hayır yapısı tespit edilmiştir. Bu çalışmada veriler çerçevesinde tarih sırasına göre hanedan sahiplerine ait olanlardan başlanarak yapılar buldukları yerlerle birlikte tanıtılmıştır.

1. Hanedana Mensup Hanımların Hayratları

a. Selçuk Sultan Hayratı

II. Bayezid'in kızı olan Selçuk Sultan (ö. 1508), günümüze hasar görmeden ulaşan hayratı ile hanedana mensup kadınlar içinde ilktir¹⁰. Selçuk Sultan'ın ilk evliliğini kiminle yaptığı bilinmiyor olsa da Bosna Beyi Gazi Hüsrev Bey bu evlilikten dünyaya

7 Halil Kurt, "Yunanistan," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 43 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 586-595.

8 İbrahim Oğuz, "Midilli'de Osmanlı Vakıfları" (Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi, 2014), 116.

9 Oğuz, "Midilli'de Osmanlı Vakıfları," 114.

10 Semavi Eyice, "Bayezid Camii," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 45-49; Çağatay Uluçay, "Bayazid II. Ailesi," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 10/14 (1959), 123.

gelmiştir¹¹. İkinci evliliğini 1486'dan sonra Veziriazam Gedik Ahmed Paşa'nın (ö. 1482) oğlu Mehmed Bey ile yapmış ve muhtemelen eşinin görevi gereği hayatının bir kısmını da Serez'de geçirmiştir¹². Bu süre zarfında Serez'de bir camii, yirmi odalı medrese, imaret, bir tabhane ve ribat inşa ettirmiş; Drama ve Serez'de sahibi olduğu altı köyü bu yapılara vakfetmiştir¹³.

G. 1: Selçuk Sultan (Zincirli) Cami cephe görünüşü (Hilal Kazan, 2017)

Selçuk Sultan'ın H 898'de inşa ettirdiği cami, Zincirli Cami ve Sultan Camii olarak da bilinmektedir (G. 1). Günümüze sağlam olarak ulaşan cami iki sıra tuğla, bir sıra taş olmak üzere almaşık duvar örgüsüyle inşa edilmiş tek kubbeli bir camidir. Baklavalı başlıklı, altı mermer sütuna dayanan sivri kemerler üstündeki beş gözlü orta göz diğerlerinden yüksek ve kubbe ile örtülü son cemaat yeri mevcuttur. Mihrabı o bölgedeki diğer büyük camilerde olduğu gibi kible duvarında dışarı taşmış beş köşeli ve düz çatı ile örtülüdür (G. 2).

11 Uluçay, "Bayazid II. Âilesi," 105-124.

12 Health W. Lowry, *The Selçuk Sultan Câmî'i in Serez & its Place in Early Ottoman Architecture* (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2013), 55.

13 M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1952), 388.

G. 2: Selçuk Sultan (Zincirli) Cami kible duvarı mihrap çıkıntısı (Hilal Kazan, 2017)

Caminin üst katının üç tarafında bulunan kısmın kadınlar mahfili olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Minberi mermerdir (G. 3). Son restorasyonda duvarlarda yapılan raspalar sonucu son cemaat yeri pencere alınlıklarında 15. yüzyıla ait İstanbul camilerinde de görülen kırmızı renkle yapılmış geometrik süsleme ve geçmeler ortaya çıkarılmıştır (G. 4). Hüsnühatlar ise çok azdır. Bunlardan biri sütun duvarına hakkedilmiş Kelime-i Tevhid'dir¹⁴. Avlunun kuzeydoğu köşesinde iki lüleli bir çeşme de bulunmaktadır¹⁵.

14 Lowry, *The Selçuk Sultan Câmî'i in Serez & it's Place in Early Ottoman Architecture*, 60-63; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk* (İstanbul: İstanbul Fetih Derneği, 2000), 297.

15 Neval Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi* (Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2010), 319.

G. 3: Selçuk Sultan (Zincirli) Cami minberi (Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 320)

G. 4: Selçuk Sultan (Zincirli) Cami pencere alınlıkları geometrik süslemeleri (Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 319)

Caminin son restorasyonu esnasında çevrede yapılan kazılarda camiye bitişik mihrap duvarının önünde medrese/imaret benzeri yapılara ait olduğu tahmin edilen bulgulara rastlanmıştır¹⁶. Bu bilgiler kaynaklarda belirtilen külliyein ek yapılarının da caminin çevresinde yer aldığını göstermektedir. Serez'de doğup büyümüş bir din görevlisi olan Merhum Mehmet Esat Serezli'nin (1877-1963) yayınlanan hatıratında külliye hakkında daha net bilgiler verilmektedir. Bu bilgilerden 20. yüzyılın ilk çeyreğinde medresenin cami hariminde, imaretin ise girişinde yer aldığı, yangın neticesinde harap durumda buldukları ve ahşap olarak yeniden inşa edildikleri; imareten sadece Ramazan aylarında mahalledeki fukaraya yemek verildiği, Osmanlı'nın bu toprakları terk etmesine kadar hem medresenin hem imaretin açık olduğu öğrenilmektedir¹⁷. Ayrıca kaynaklarda sebili de olduğu belirtilmiştir¹⁸.

Selçuk Sultan'ın bundan başka Serez'e yakın olan Zihne Kazası'nın Kuromişte Köyü'nde de bir camisi olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Ayrıca İstanbul'da da bir mescidi vardır.¹⁹

16 Lowry, *The Selçuk Sultan Câmî'i in Serez & its Place in Early Ottoman Architecture*, 64, 65.

17 Mehmet Esat Serezli, *Memleket Hatıraları*, c. 1, haz. Aynur Koçak, İbrahim Şirin ve Faruk Yavuz (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012), 194.

18 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 321.

19 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 333.

b. Mahpeyker Kösem Sultan Hayratı

Bosna taraflarından getirildiği ve bir Ortodoks papazının kızı olduğu öne sürülen Mahpeyker Kösem Sultan (ö. 1651) I. Ahmed'in eşi ve IV. Murad ve II. Osman'ın annesidir. Osmanlı hanım sultanları içinde en fazla gelir ve mülke sahip olanlar arasında yer almaktadır. Onun en önemli hayratı Üsküdar'daki Çinili Cami ve külliyesi ile buna gelir getirecek olan Büyük Valide Han'dır²⁰.

Kösem Sultan'ın yaptırdığı Girit Adası'nda Resmo'da 17. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen kiliseden çevrilmiş bir cami ve günümüz Orta Yunanistan'da Livadya yakınında bulunan bir ovada kurulmuş olan Badracık'taki Badra Çayı üzerinde 7 gözlü bir köprü'nün varlığı kaynaklardan öğrenilmektedir²¹. Resmo'daki caminin kitabesi 1718 yılında konulmuş, minaresi ise 1870 yılında tamir edilmiştir²². Diğer taraftan Yunanistan sınırları içinde olan Midilli Adası, İzdin, Eğriboz gibi yerlerde vakıflarına gelir getiren çeşitli mülkleri vardır.

c. Hatice Turhan Valide Sultan Hayratı

Diğer hanım sultanlar gibi hayır hasenat sahibi olan Hatice Turhan Valide Sultan (ö. 1683), I. İbrahim'in hanımı aynı zamanda IV. Mehmed'in de annesidir. Rus asıllı olduğu, on iki yaşında Kırım Tatarlarına esir düşerek Kır Süleyman Paşa tarafından Kösem Sultan'a hediye edildiği söylenmektedir²³. Dersaadet'te Yeni Cami, Çanakkale'de Seddülbahir gibi önemli yapıların banisidir. Bunun yanı sıra haklarında pek fazla bilgi bulunmayan Türkiye sınırları dışında Girit, Resmo'da bir camii ve mektebi olduğu da vakfiyesinden öğrenilmektedir²⁴. Evliya Çelebi bu caminin Resmo'da Tekye Kapısı'nın iç tarafında olduğunu bildirmektedir, arşiv belgelerinde ise caminin şehirdeki Kale'nin içinde Orta Kapı Mahallesi'nde olduğu bilgisi mevcuttur²⁵. 6 Kasım 1816 tarihli bir belgede caminin içinde namaz kılınmayacak derece depremden zarar gördüğü, bir an önce tamiratına başlanması için mütevellisine Hanya Muhafızı İbrahim Paşa tarafından yazı gönderildiği ifadesi yer almaktadır²⁶. Ayrıca çeşitli arşiv belgelerinde mevcut vakıf kayıtları arasında bu cami görevlilerine ait maaş, Ramazan ayında minarede kandillerin yanması için yağ, muhtelif tamiratlar

20 Mücteba İlgürel, "Kösem Sultan," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 273-275.

21 Murat Kocaaslan, *Kösem Sultan: Hayatı, Vakıfları, Hayır İşleri ve Üsküdar'daki Külliyesi* (İstanbul: Okur Kitaplığı, 2014), 118; Nusret Çam, *Yunanistan'daki Türk Eserleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 85.

22 Çam, *Yunanistan'daki Türk Eserleri*, 85.

23 Filiz Karaca, "Turhan Sultan," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 423-425.

24 *Vakıf Kuran Kadınlar*, haz. Mevlüt Çam, Beyhan Hacıömeroğlu ve Adem Şahin (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2018), 101.

25 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HAT.1664/47; BOA, Cevdet Evkaf (C.EV.) 411/20819.

26 BOA, C.EV. 411/20819.

gibi çeşitli bilgiler de yer almaktadır. Vakfiyesinde yaptırdığı cami ve mekteplerin görevlilerine ve giderlerine ücret ödenmesi, öğrencilere de burs verilmesi, hayır ve akar yapılarının bakım onarımları, Kur'an-ı Kerim okunması hakkında da kayıtlar vardır²⁷. Bunların yanı sıra Turhan Valide Sultan'ın oğlu IV. Mehmed devrinde fethedilmiş olan Sakız Adası'nda bulunan kiliseden çevrilmiş bir camisi, IV. Mehmed devrinde ikinci kez fethedilmiş olan Mora Yarımadası'nın batı sahilinde Koron'un güneyinde olan Saranda Kalesi'nde de medresesi ve mektebi bulunduğu yine kaynaklarda yazılıdır²⁸. Ayrıca Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı eserinde yeri belirtilmemiş olmakla beraber Resmo'da Valide Sultan imaretinin olduğu da yazılıdır²⁹. Bu yapılara Pigi ve Çömlek Köyü'nde yaptırılan hamamın gelirleri vakfedilmiştir³⁰. Kandiye'de de Sultan IV. Mehmed'in Hünkar Cami'nin güney tarafında gene Turhan Valide Sultan'ın çatılı bir cami ve medresesi olduğu kaynaklarda yer almaktadır³¹.

d. Gülnuş Valide Sultan Hayratı

Hayratını Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde gerçekleştiren hanım sultanlardan biri de IV. Mehmed'in hanımı olan Gülnuş Sultan (1640-1715)'dir. En önemli hayratı Üsküdar'da Yeni Valide Külliyesi'dir. Valide sultan olmasının hemen ardından 1695 yılında II. Mustafa tarafından gerçekleştirilen Sakız Adası'nın fethinden sonra gelenek olduğu üzere onun adına kiliseden çevrilen cami için 2 Muharrem 1109 (M 21 Temmuz 1697) tarihinde bir vakfiye düzenlenmiştir³². Gülnuş Sultan'ın zamanla hayratına ek olarak vakfettiği yapılar ve yerler için farklı tarihlerde vakfiye zeyilleri oluşturulmuştur³³. Bu zeyillerdeki bilgilerden Sakız ve İstanbul'daki camilerin vakıflarına gelir olması için Sakız Adası'nda bir tahmis-i kahve, bir kâgir mahzen, bir küçük mahzen, bir şemhane-i asel, bir şemhane-i revgan, üç dükkân, avlulu iki katlı bir ev inşa ettirmiş olduğu öğrenilmektedir³⁴. Gülnuş Valide Sultan'ın camisi zaman içinde tamire ihtiyaç duymuş, bu tamiratların birinde caminin ve şadırvanın üzeri kurşunla kaplanıp şadırvanın üzerine bakırdan imal edilip yaldızlanmış bir alem de konulmuştur. Ayrıca bahçe duvarları taşla örülmüş, gerekli yerlere kiremit ve harimin zemini yonma taş ile döşenmiş, avludaki su yolları tamir edilmiştir.³⁵ Ayrıca Sakız Adası'nda Valide Sultan Cami'sine yakın olan su kemerlerinin bulunduğu mahalde ihtiyaç hasıl olduğundan mermer hazneli kâgir bir çeşme de inşa ettirerek su sağlanmış olduğu

27 *Vakıf Kuran Kadınlar*, 101.

28 Argit, *Emetullah Sultan*, 173; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 252.

29 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 234.

30 Betül Argit, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 173.

31 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 230.

32 Muzaffer Özgüleş, "Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri," (Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2013), 77.

33 Özgüleş, "Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri," 80-88.

34 Özgüleş, "Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri," 101.

35 Özgüleş, "Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri," 182, 598.

arşiv belgelerinden tespit edilmiştir³⁶. Bunlardan başka gene Sakız Adası'nda Gülnuş Valide Sultan'ın bir kütüphanesinin varlığına dair bilgiler de mevcuttur³⁷.

Arşivlerde rastlanan bir belgede Sakız Adası'nda Valide Sultan Medresesi'nin varlığından söz edilmektedir. Belgeye göre bir şahıs tarafından medrese öğrencilerine yemek verilmesi için bir miktar para bağışlanmıştır. Başka kaynaklarda medresenin varlığı yer almadığı için caminin aynı zamanda medrese olarak da kullanıldığı düşünülmektedir³⁸.

Bunların dışında Midilli Adası'nda da hâlen ayakta olan bir Valide Cami bulunmaktadır. Caminin 1791'den önce inşa edildiği kaynaklarda belirtilmektedir. Kareye yakın planlı, kırma çatılı olup minaresi şerefesine kadar mevcuttur. Cephe malzemelerinden fazlaca tamirat gördüğü gene kaynaklarda belirtilmektedir³⁹. Kesriye veya Kastorya'da bir Valide Sultan Camii⁴⁰, Zihne'ye bağlı İstifada köyünde de Valide Sultan Hanı kaynaklarda görülmüş ancak bu valide sultanın kim olduğu henüz tespit edilememiştir⁴¹.

Validelerin haricinde III. Ahmed'in kızı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın hanımı Fatma Sultan'ın Yanya'da bir medresesi⁴²; II. Bayezid'in kızı Hundî Hatun'dan olan torunu Kamer Şah Sultan'ın Demirhisar Kazası'na bağlı kaplıcasıyla meşhur Veterina kasabasında inşa ettirdiği bir cami ve imareti mevcuttur⁴³.

2. Yerel Yöneticilerin Hanımları ve Kızlarının Hayratları

a. Hafsa Hatun Hayratları

Hafsa Hatun, Selanik'te Egnatia caddesi üzerinde H 872/M 1467-1468 yılında inşa edilmiş olan Hamza Bey Camisi'nin banisidir. Kaynaklar, Hamza Bey'in halk arasında Kazıklı Voyvoda olarak bilinen Vlad Tepeş tarafından 866'da (1462) şehit edildiğini yazmaktadır⁴⁴.

36 Argıt, *Emetullah Sultan*, 175.

37 Argıt, *Emetullah Sultan*, 174.

38 BOA, Cevdet Maarif (C. MF.) 169/8443.

39 Neval Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi* (Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2008), 72-73.

40 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 162.

41 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 318.

42 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 311.

43 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 205.

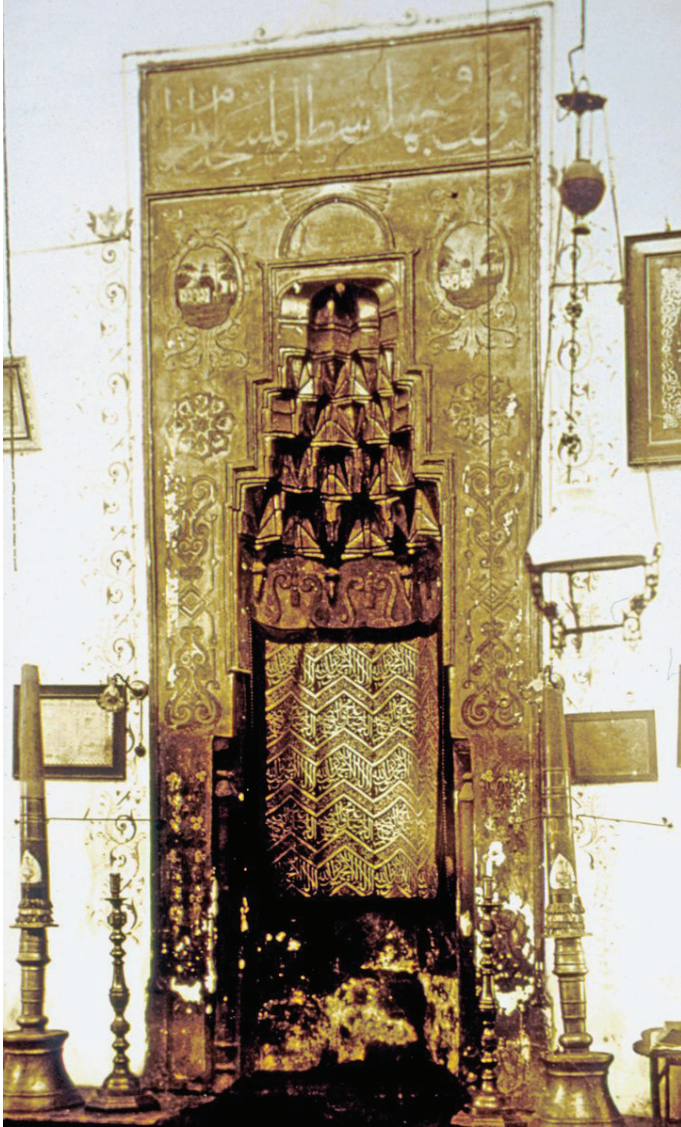
44 Semavi Eyice, "Hamza Bey Camii," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 15 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 507-508.

G. 5: Hamza Bey Camii, Selanik (Sinan Çakır Arşivi, 2017)

Selanik'te yaşayan kızı Hafsa Hatun, 872'de (1467-1468) babası Hamza Bey'in hâtrasına harimi kare planlı, geçişi köşe trompları ile sağlanmış tek kubbe ile örtülü olarak bu camiyi inşa ettirdiği belirtilmektedir (G. 5, G. 6). Trompların alt uç başlangıçlarındaki üçgen dolguları mukarnaslıdır. Kurşun kaplı kubbe, pencereli ve sekiz köşeli bir kasnağa oturmaktadır. Mermer sütunlu son cemaat yerinin orta bölümü kubbeli, yanlarda olanlar çapraz tonozludur. Caminin 16. yüzyılda büyütülmesi sırasında iki yanına birer kanat eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyesinde de banisinin Hafsa Hatun olduğu belirtilmektedir⁴⁵. Avrupa Birliği fonu ve Yunan hükümeti tarafından restore edilmiştir.

45 Eyice, "Hamza Bey Camii," 507-508.

G. 6: Hamza Bey Camii mihrap (Eyice, “Hamza Bey Camii”, 507)

b. Eslime Hatun Mescidi

Eslime Hatun, Çandarlı sülalesinden gelen Halil Paşa'nın kızıdır. Fethi müteakip Serez'e gelip yerleşmiştir. Serez'de kendi ismiyle anılan büyük bir mahalle vardır. Aile büyükleri gibi o da varlığını yaşadığı şehre hayır eserleri inşa ettirerek harcamıştır. Cami Serez'de fetvahaneye bitişiktir⁴⁶. Caminin bir diğer ismi Gece Kuşu

46 Serezli, *Memleket Hatıraları*, 178.

Camii'dir⁴⁷. Eslime Hatun'un kendisine ait güzel süslü bir kabri caminin haziresinde bulunmaktadır. Aynı zamanda hazire çok geniş olduğundan şehrin ileri gelenleri de buraya defnedilmiştir. İkinci mescidi ve medresesi de bu mahallededir⁴⁸.

Eslime Hatun hakkında günümüze kadar gelen rivayete göre Eslime Hatun'un bir çift küpesi varmış, bir teki ile şehre su getirmiş, diğeri ile bedesten yaptırmış. Eslime Hatun'un Serez içindeki hayratından başka şehir dışında da hayratları mevcuttur. Bunlardan önemlisi şehrin 25 km kuzeyinde bulunan meşhur Serez yaylasının eteklerinden şehre kadar su gelmesini sağlayan kemerler, köprüler ve bentlerdir. Kemer Suyu, denilen bu su Eslime Hatun'un sağlığından itibaren bölgenin Yunanlılar tarafından işgal edilmesine kadar muntazam bir şekilde ve yeterli miktarda memleketin su ihtiyacını karşılamıştır⁴⁹. Serez'de Cami-i kebirin karşısında ve bütün çarşının göbeğinde Çandarlı İbrahim Paşa tarafından 1485 civarında bir bedesten inşa ettirilmiştir⁵⁰.

Arşiv kayıtlarından Eslime Hatun'un ayrıca Serez'e bağlı Pursenik Köyü'nde de bir camisi olduğu öğrenilmektedir. Bu cami, Eslime Hatun vakfiyesinde kayıtlıdır ve şartları bellidir. 1 Haziran 1911/3 Cemaziyelevvel 1329 tarihinde bu caminin harap olmasından dolayı mahalli maarif idaresince zapt edilmek istenmiş, fakat mahalli halk buna izin vermeyerek kendileri camiye tamir ettirmiştir⁵¹.

c. Tatar Hatun Cami

Tatar Hatun'un kim olduğu tam bilinmemekle beraber Eslime Hatun ve Hafize Hatun ile beraber Serez'in I. Murad Hüdavendigar tarafından fethinden az sonra yaşadığı, o devirde Edirne'ye gelen Kırım Hanları'ndan birine mensup olduğu tahmin edilmektedir⁵². Varlıklı bir hanım olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. Serez'de devrin hükümet konağı arkasında Tatar Hatun Medresesi, Hükümet nam-ı diğer Haşmet Hoca medresesi, büyük bir cami, bir mescit ve bir de mektep vardır. Bu yapılarla beraber Yeni Hükümet konağı, adliye daireleri, mahkeme-i şer'iyye, posta ve telgrafhane gibi

47 Serezli, *Memleket Hatıraları*, 71; Caminin eski müezzinlerinden biri sabah namazından birkaç saat evvel camiye gelip sabaha kadar ibadet ettikten sonra minareye çıkarak kasideler okumayı âdet edinmiş olduğundan bu isimle anılmaktadır. Rebiülevvel'in son günü Eslime Hatun camiinde bütün şehrin ileri gelenlerinin katıldığı bir mevlit okunurdu (Serezli, *Memleket Hatıraları*, 174). Ramazan ayının 15. gecesi müftü tarafından sakal-ı şerif camiye getirilerek yatsı namazından sonra şehrin ileri gelenlerinin de katıldığı cemaate ziyaret ettirilirdi (Serezli, *Memleket Hatıraları*, 178).

48 Serezli, *Memleket Hatıraları*, 71.

49 Serezli, *Memleket Hatıraları*, 79, 80. Arşiv belgesine göre 16 Haziran 1902/9 Rebiulevvel 1320 tarihinde Serez Vakıf Müdürü Kemal Bey, bu kemerlerin çevresinde 40 adet kavak ağacını kestirip kendisine bir yer yapmış; vakıf arazisine tecavüz ettiğinden şikâyetine sebep olmuştur. Serez'deki devlet ricali ve mahalle muhtarları bu mahale giderek keşif yapmışlardır. BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1869/140120.

50 Health W. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1500: Kuzey Yunanistan'ın Fethi, İskanı ve Altyapı Gelişmesi*, çev. Ahmet Cemal (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2008), 153; Aile yadigarı olarak kalan bu Bedesten Eslime Hatun'un tarafından vakfedilmiştir. Arşiv kayıtlarında da "Eslime bt. Halil Paşa" olarak geçer. Bk. Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 265.

51 BOA, Maarif, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF-İBT), 372/5.

52 Serezli, *Memleket Hatıraları*, 203.

devlet dairelerinin bulunduğu mahalle de kendi ismiyle yani Tatar Hatun Mahallesi olarak anılmaktadır. Ayrıca memlekette büyük hayır ve hasenat vücuda getiren şahsiyetler arasındadır. Camii, kendi ismini taşıyan mahallenin büyük bir mabedidir. Aynı mahalde muntazam ve büyük bir medresesi mevcuttur. Otuz kadar talebe ve bir fevkani (yüksekçe) müderris odası ile dershanesi vardır. Son zamanlarda istasyona giden cadde üzerinde Tatar Hatun vakfının parasıyla bir kâgir mescid daha mütevellisi tarafından yaptırılmıştır⁵³.

Yukarıda bahsi geçen hanımlardan başka Yanya'nın Aydonat Kasabası'nda Beyko veya Benko Paşa'nın kız kardeşi tarafından kâgir ve minareli bir caminin yaptırıldığı da kaynaklarda geçmektedir⁵⁴.

3. Diğer Kadınların Hayratları

a. Camiler/ Mescitler⁵⁵

1. **Ayşe Hatun Mescidi:** Serez'de merkezde idi⁵⁶.
2. **Ayşe Hatun Camii:** Yenişehir/Larisa'dadır. 4 Mart 1840 tarihli bir belgede camide görevli vaiz ve müderrisin yerine ulemadan bir başkasının bu görevleri zapt ettiği yazılıdır⁵⁷.
3. **Ayşe Hatun Camii:** Karaferye'de olan caminin iki yerde vakıf kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlardan biri Ayşe Hatun bt. Mahmud Efendi (Akovalızade) şeklindedir⁵⁸.
4. **Akovalızade Hanım Ahmet Camii:** Yenişehir/Larisa'dadır. Yapıyla ilgili arşiv kayıtlarında bilgilere rastlanmıştır⁵⁹.
5. **Ayşe bt. Hasan Camii:** Ferecik'e bağlı Kaldırkoz Köyündedir⁶⁰.
6. **Bedriye ve Behiye Hanımlar Camii:** Hacı Emin Ağa'nın kızlarının yaptırdığı bu camii Drama'nın Sultaniye Köyü'ndedir⁶¹.
7. **Emine bt. Abdulvahab Camii:** Yenişehir/Larisa'ya bağlı Kardiçe nahiyesinin Saraçlı Köyü'ndedir⁶².

53 Serezli, *Memleket Hatıraları*, 203. Son müderrisi Ömer Vasfi Efendidir. Bu kişi Serez'de yetişmiş Hattat Ferhad Yazıcı'nın oğludur. Hattat Ferhad Efendi iyi bir hattat olduğundan Gazi Evranos'un büyük camii başta olmak üzere şehirdeki bazı camilerin yazılarını yazmıştır.

54 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 313.

55 Bu bölümden sonraki yapılarla hayrat sahibi kadınlar alfabetik sıraya göre yer almıştır.

56 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 292; Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 253.

57 BOA, C. EV. 470/23758; Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 418.

58 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 56.

59 Yusuf Halaçoğlu, "Teselya Yenişehiri ve Türk Eserleri Hakkında Bir Araştırma," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3 (1974), 89-101.

60 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 207.

61 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 204.

62 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 315.

8. **Evliya Hatun Camii:** Yenişehir/Larisa'nın Fener Nahiyesi'ndedir⁶³.
9. **Fatma Hatun Camii:** Selanik'in Buğdan nahiyesinin Evlad-ı Fatihan mahal-
lelerinden olan Kavak mahallesindedir⁶⁴.
10. **Fatma Hatun Camii:** Selanik'in Langaza kasabasının 22 km kuzeydoğusunda
olan Saltıklı Köyü'ndedir⁶⁵.
11. **Fatma Hatun Mescidi:** Midilli adasının, Molova köyündedir. Kaynaklarda
1754 yılında mescidin mevcut olduğu bilgisi yer almaktadır⁶⁶.
12. **Fatma Hatun Camii:** Yenişehir/ Larisa'da Murad Ağa mahallesindeydi. Evliya
Çelebi, *Seyahatnamesi*'nde "Meşhur mükellef ve mükemmel camidir. Büyük
vakıfları dahi mamurdur" diye bu camiden bahseder⁶⁷.
13. **Fatma Hatun Camii:** Yenişehir/Larisa'nın Golos nahiyesine bağlı İstrotit kö-
yündedir⁶⁸.
14. **İç Kale Camii:** Fatma Hatun eşi Ağa Paşa'nın ani ölümünden sonra onun anısı-
na Naplion'da bu camiyi inşa ettirmiştir (**G. 7**). İç Kale Camii adıyla anılan bu
cami 1839'dan sonra Katolik kilisesine çevrilmiştir (**G. 8**). Günümüzde kilise
olarak işlevini sürdürmektedir⁶⁹.
15. **Gülferec Hatun Tekkesi Camii:** Karaferye'de olduğu bilgisi sadece vakfiye-
sinden öğrenilmektedir⁷⁰.
16. **Gülruh Hatun Mescidi:** Karaferye'de Kara Kemal Bey mahallesindeydi.⁷¹

63 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 314.

64 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 288.

65 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 290.

66 Machiel Kiel, "Midilli," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 11-14.

67 Halaçoğlu, "Teselya Yenişehiri ve Türk Eserleri Hakkında Bir Araştırma," 89-101.

68 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 330.

69 Bu cami ile ilgili bilgiyi bana ulaştıran Sinan Çakır'a teşekkür ederim.

70 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 79.

71 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 79.

G. 7: İç Kale Camii genel görünüş, Nafplio (Erini Kakoulidou arşivi, 2019)

G. 8: İç Kale Camii, kare plan, kubbe kasnağı, kubbe ve destek kuleleri, Nafplio (Erini Kakoulidou arşivi, 2019)

17. **Gülşah Hatun Mescidi:** Karaferye'de olup 1674-1675 tarihli bir defterde iki kez kaydı geçmektedir⁷².
18. **Hadice Hatun Camii:** Yenişehir/Larisa'da olan cami 1827-1828 tarihli şehir planını ve mevcut bazı mimari yapıların yerini gösteren krokide yer almaktadır⁷³ (G. 9, G. 10).
19. **Hatice Hanım bt. Hacı Dursun Camii:** Drama'nın Rogleler Köyü'ndedir. Hacı Dursun'un kızı olan Hatice Hanım'ın bu köyde cami dışında da başka hayratı vardır⁷⁴.
20. **Hüma Hatun Mescidi:** Yenişehir/Larisa'da olan bu mabed Saraçlar mahallesindeydi⁷⁵.
21. **Seyyid Ese Hatun Camii:** Demirhisar'ın Şa've Köyü'ndeydi⁷⁶.
22. **Sitti Hatun Mescidi:** Yenişehir/Larisa'da Tekkeli mahallesindeydi⁷⁷.
23. **Sultan Hatun Camii:** Yenişehir/Larisa'da Doğan mahallesindedir⁷⁸.
24. **Şehriban Hatun Mescidi:** Gümülcine'ye bağlı Çeribaşı Köyü'ndedir. Şehriban Hatun'un bu mescidi minber ekleyerek camiye çevirdiği kaynaklarda bildirilmektedir⁷⁹.
25. **Ümmü Gülsüm Camii:** Midilli Adası'nda Çarşı merkezindeydi. Altında iki dükkân bulunduğu ve kaydından fevkani bir mabed olduğu anlaşılmaktadır. Arşivlerdeki vakıf kayıtlarından Kasım 1850 tarihinde ayaktaiken Eylül 1854-Temmuz 1860 yılları arasını kapsayan kayıttan ise yanmış olduğu yazılıdır⁸⁰.

72 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 79; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 233.

73 Halaçoğlu, "Teselya Yenişehiri ve Türk Eserleri Hakkında Bir Araştırma," 89-101; Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 439.

74 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 189.

75 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 439.

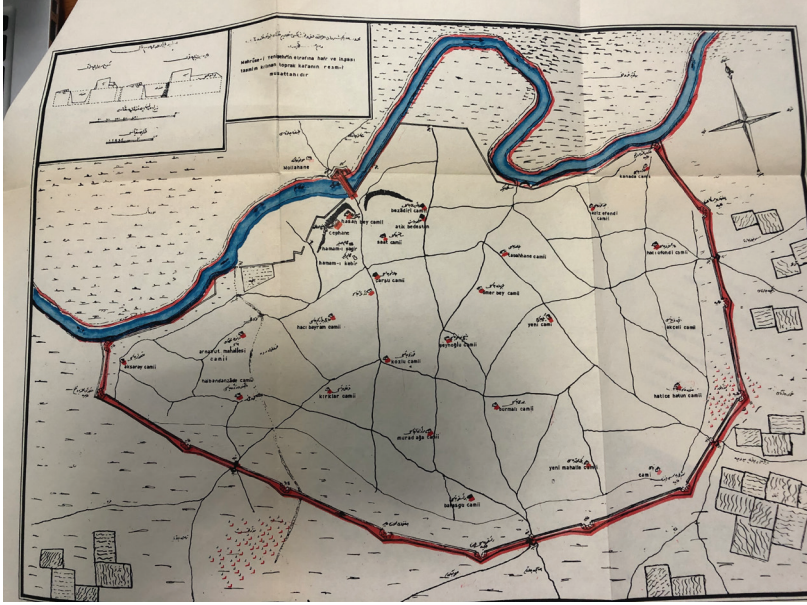
76 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 205.

77 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 454.

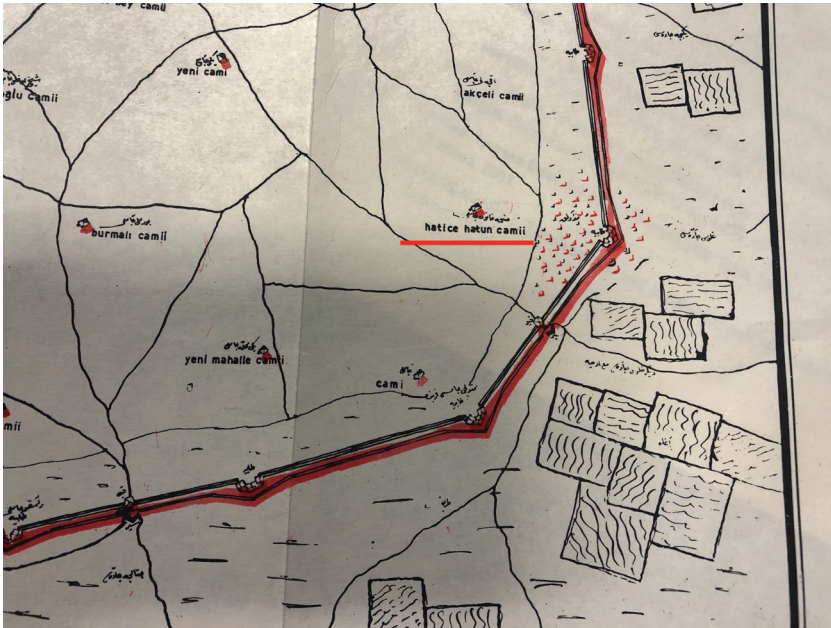
78 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 454.

79 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 241.

80 BOA, Evkaf Defterler (EV. d.) 15516.

G. 9: Yenişehir/Larisa mevcut yapıları gösterir 1827-1828 tarihli şehir planı (Halaçoğlu, "Teselya Yenişehir ve Türk Eserleri Hakkında Bir Araştırma", ek şehir planı 96-97)

G. 10: Yenişehir/Larisa mevcut yapıları gösterir 1827-1828 tarihli şehir planında Hatice Hatun Camisi'nin yeri (Halaçoğlu, "Teselya Yenişehir ve Türk Eserleri Hakkında Bir Araştırma", ek şehir planı 96-97)

b. Mektep ve Medreseler

1. **Alemşah Hatun Mektebi:** Serfiçe'dedir⁸¹.
2. **Ayşe Hatun Medresesi:** Hacı Mehmed Paşa kızı olan bu hanımın medresesi Yanya'dadır. 1780 ve 1857 tarihlerine ait arşiv kayıtları mevcuttur⁸².
3. **Ayşe Hatun Mektebi:** Zihne'dedir⁸³.
4. **Ayşe Hatun bt. Menzilizade Ahmed Ağa Mektebi:** Atina'dadır⁸⁴.
5. **Cevri Hatun Medresesi:** Yanya'dadır⁸⁵.
6. **Eslime Hatun Medresesi:** Serez'de Eslime Hatun mahallesinde, Müftü bayırındaki ikinci camii haricindeydi. Serez'in fethinden sonra inşa ettirilen üçüncü büyük medresedir. Fatih devrine kadar talebe yetiştirilen merkezlerden biridir⁸⁶.
7. **Fatma Hatun Dershanesi:** Serez'dedir. Mühürzade Abdurrahman Bey'in kızı olan Fatma Hatun bu dershaneyi Şifa-i Şerif ve emsali okunmak için vakfetmiştir⁸⁷.
8. **Fatma Hatun Mektebi:** Trikala'dadır⁸⁸.
9. **Fatma Hatun Mektebi:** Zihne'dedir⁸⁹.
10. **Safiye Hatun Mektebi:** Drama'da olduğu belirtilen bu mektebin ismi Balkanlar'a ait bir elyazmasında geçmektedir⁹⁰.
11. **Sultan Hatun Mektebi:** Yenişehir/Larisa'da Ramazan-ı Atik mahallesindeydi⁹¹.
12. **Sultan Hatun Mektebi:** Serfiçe Kazası'daydı⁹².
13. **Şehzade Hatun ve Nasuh Bey Mektebi:** Dimetoka'dadır⁹³.
14. **Tatar Hatun Medresesi:** Serez'de Kendi mahallesinde müstakil bir binaydı. Son müderrisi ulemadan Abdurrahman Durmuş Efendi'ydi⁹⁴.
15. **Yenişehirli Hanımefendi Darü'l-Kurrası Mektebi:** Serez'de'ydi⁹⁵.

81 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 302.

82 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 311.

83 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 333; Konuk, *Yunanistan'a Osmanlı Mimarisi*, 364.

84 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 201

85 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 311

86 Serezli, *Memleket Hatıraları*, 217. Serez ve civarında tanınan Topal Obalı Hoca bu medresede yetişmiştir. Son müderrisi ise Mehmed Esad Serezli'dir. (Serezli, *Memleket Hatıraları*, 218).

87 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 311; Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 268.

88 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 382; Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 382.

89 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 333; Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 365.

90 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 217.

91 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 454.

92 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 286.

93 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 211.

94 Serezli, *Memleket Hatıraları*, 219.

95 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 298

c. Tekke ve Zaviyeler

1. **Aliye Hatun Zaviyesi:** Yanya'da 1134/1721-1722'de Ebu Bekir Çavuş kızı Aliye Hatun tarafından Behram Paşa Camii avlusuna yaptırılmıştır⁹⁶.
2. **Ayşe Hatun Tekkesi:** Dimetoka'dadır. Halveti tekkesidir⁹⁷.
3. **Fatma Hatun Zaviyesi:** Serez'dedir. 14 Şubat 1743 tarihli vakfiyesi vardır⁹⁸.
4. **Fatma Hatun Zaviyesi:** Midilli Adası'nın Molova şehrinde Fatma Hatun'un mescidinden başka 1754 yılında bir de Kadiriyye tarikatı için bir zâviye kurulmuştur⁹⁹.
5. **Gülferah Hatun ve Muslihiddin Tekkesi:** Karaferye'dedir¹⁰⁰.
6. **Hanım Hatun Zaviyesi:** Serez'dedir¹⁰¹.
7. **Hatice Hatun Zaviyesi:** Serez'de Bedreddin mahallesindeydi¹⁰².
8. **Kerime Hatun Zaviyesi:** Zihne'nin Delçova köyündedir¹⁰³.
9. **Rukiye Hatun Tekkesi:** Yenişehir/Larisa'nın Tekeli mahallesindeydi¹⁰⁴.
10. **Şerife Aişe Hatun Tekkesi:** Şerife Aişe Hanım, Çavuşzade'nin hanımı olarak tanınmaktadır. Selanik'te bir Kadiri tekkesi olduğu, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan bir belgeden öğrenilmektedir. 20 Şubat 1830 tarihli olan belgede tekkeye yeni bir şeyh tayin edildiği ve dervişlerin yiyecek masrafları için Selanik Memlahası Mukataası'ndan bir yıllık ücret tahsis edildiği belirtilmektedir¹⁰⁵.

d. Çeşmeler

1. **Âlime Kadın Çeşmesi:** Midilli Adası'nın Molyvos kasabasında olup 1736-1737'de inşa edilmiştir. Kitabesinde "Sahibu'l-hayrat ve'l-hasenat Alime Kadın..." ibaresi yazılıdır. Günümüzde çeşme akar durumdadır¹⁰⁶. **(G. 11)**
2. **Ayşe Hatun Çeşmesi:** Midilli Adası'nda Çarşı Mahallesi'nden Ali kızı Ayşe Hatun'a ait iki kayıt mevcuttur. Bu vakıf adaya ait kayıtlardaki en eski tarihli vakıflardandır. 1673 tarihli olanı çeşme içindir¹⁰⁷.

96 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*.

97 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 211.

98 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 269.

99 Kiel, "Midilli," 11-14.

100 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 102.

101 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 299.

102 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 299.

103 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 333.

104 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 451.

105 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), Evrak (E.) 1041/23-26; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 269.

106 Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, 186.

107 Oğuz, *Midilli'de Osmanlı Vakıfları*, 128.

3. **Ayşe Hatun Çeşmesi**, Midilli Adası'nda Moria köyü'nde olan Ayşe Hatun Çeşmesi 1775 tarihinde yapılmıştır. Kitabesinde “El-Hac Molla Efendi merhumun zevcesi Aişe Hatun hayratıdır, sene gurre-i Receb 1189/27 Ağustos 1775” yazılıdır. Arşivde 1850 ve 1864 yıllarına ait vakıf kayıtları mevcuttur¹⁰⁸. Çeşme hâlen aktif durumdadır. 1 Temmuz 1904 tarihinde bir tamirat gördüğü Yunanca kitabesinde yazılıdır¹⁰⁹. (G. 12)
4. **Emine Hatun Çeşmesi**: Midilli Adası'ndadır. 1808-1809 yılında yapıldığını ve Emine Hatun'un ikinci hayratı olduğu kitabesinde yazılıdır. Kitabesi “Ve sakâhum Rabbuhum şarâben tahûra. Sahibü'l-hayrat ve'l-hasenat ikinci hayrat sahibi Küşâdî Baba ehli Emine Hatun, sene 1223/1808-1809” şeklindedir. Kitabeden Emine Hanım'ın tasavvuf ehli ve Bektaşî olduğu tahmin edilmektedir¹¹⁰(G. 13).
5. **Molla Emine Çeşmesi**: Sakız Adası'nda kale içindedir. Kitabesinde “Hacı Durali kerimesi Molla Emine hayratıdır, sene 1322/1904-1905” yazılıdır¹¹¹ (G. 14).
6. **Fatıma Kadın Çeşmesi**: Midilli Adası'ndadır. Hacı Ali Ağa'nın hanımı Fatıma Hatun tarafından 1801-1802 yılında yaptırılmıştır. Çeşmenin kitabesinde “Sahibü'l-hayrat ve'l-hasenat Zâim Hacı Ali Ağanın zevcesi Fatıma Hatun hayratıdır. Sene 1216” yazmaktadır.¹¹²

108 BOA, EV. d. 17869, 18924.

109 Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, 187.

110 Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, 192.

111 Çeşmeden beni haberdar eden İakovos Georgia Diakos'a teşekkür ederim.

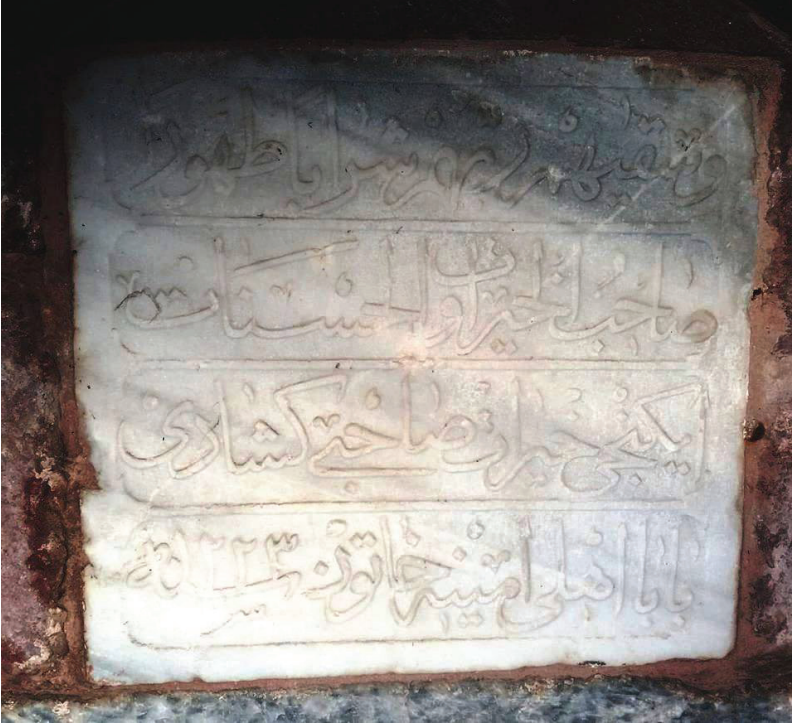
112 Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, 195.

G. 11: Âlime Kadın Çeşmesi Midilli Adası
(Konuk, *Midilli, Rodos ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, 186)

G. 12: Aişe Hatun Çeşmesi, Midilli Adası
(Konuk, *Midilli, Rodos ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, 187)

G. 13: Emine Hatun Çeşmesi, Midilli Adası
(Konuk, *Midilli, Rodos ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, 192)

G. 14: Molla Emine Çeşmesi, Sakız Adası (Iakovos Georgia Diakos, 2019)

7. **Fatma Hatun ve Kocası Mustafa Ağa Çeşmesi:** İstanköy Yeni Kapı Camii minaresinin kaidesinde yer almaktadır. Kitabesinden 1776-1777 tarihinde Fatma Kadın ve eşi Hacı Mustafa Ağa tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir¹¹³ (G. 15).
8. **Hatice Hanım Çeşmesi:** Florina'da olan çeşme Kaymakam Tahsin Bey tarafından bedeli ödenmek suretiyle, annesinin arzusuyla onun adını taşıyan çeşme 1323/1905'te Hükümet Meydanı'na inşa ettirilmiştir¹¹⁴.
9. **Karacazade Ahmed Reis'in zevcesi Hanım'ın Çeşmesi:** Midilli Adası'ndadır. 1879 yılında yapılmıştır. Kitabesinde "Ve sakâhum Rabbuhum şarâben tahûra. Karacazade Ahmed Reis'in zevcesi Hanım'ın hayratıdır. Sene 1296/1878-1879" yazmaktadır¹¹⁵ (G. 16).

G. 15: Fatma Kadın ve zevci Çeşmesi, Midilli Adası
(Konuk, *Midilli, Rodos ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, 79)

113 Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, 78, 79.

114 Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*, 14.

115 Bu bilgilere ulaşmamda yardımcı olan Sinan Çakır'a teşekkür ederim.

G. 16: Karacazade Zevcesi Hanım Çeşmesi, Midilli Adası (Evangelos Papathanassiou, 2019)

10. **Namıka Hanım Çeşmesi:** Selanik'te Yukarı Şehir denilen bölgededir. Kitabesinde “Müftü İbrahim Bey’in halilesi merhume Namıka Hanım’ın çeşmesidir. Ruhıy’çün rızaen lillahi’l-Fatiha. Sene 1328/1910-1911” yazılıdır (**G. 17**)
11. **Sadiye Hanım Çeşmesi:** Selanik'te Yeni Camii Avlusunda olan bu çeşme teknesini Sadiye Hanım ve eşi Zekeriya Paşa öldükten sonra kızları Sabiha yaptırmıştır. Kitabesinde “Manastır eşrafından Zekeriya Paşa ile kerimesi Sadiye Hanım’ın ruhlarıçün kerimesi Sabiha Hanım tarafından yaptırılmıştır” cümlesi yazılıdır (**G. 18**).

G. 17: Namika Hanım Çeşmesi, Selanik (Hilal Kazan, 2017)

G. 18: Saide Hanım Çeşmesi, Selanik (Stefanos Pasvantis, 2018)

12. **Sare Hatun Çeşmesi:** Yeri bilinmeyen bu çeşmenin kitabesi bir müzede olup “Sahibu'l-hayrat ve'l-hasenat Ali Kerimesi Sare Hatun'un ruhuna Fatiha, sene 1313/1895-96” ibaresi yazılıdır (G. 19).
13. **Ümmühan Suyu Çeşmesi:** Rodos adası'nın Kandilli köyündedir. Çeşmenin bulunduğu alan köy halkının mesire yeri olarak kullandığı alandır. Tarihsiz olup bitkisel ve geometrik süslemelerle bezeli ayna taşı vardır. Son dönemde yapıldığı tahmin edilmektedir¹¹⁶.

G. 19: Sare Hatun Çeşmesi (Nikolaos Papaikonou, 2019)

Sonuç

Osmanlı kadınlarının en erken tarihli 15. yüzyıla ait olan günümüz Yunanistanı'ndaki cami, mescit, mektep, medrese, tekke, köprü ve çeşme gibi hayratı küçümsemeyecek sayıdadır. Yapılan araştırmalarda hanedan mensuplarına, vali, bey ve paşa hanım ve kızlarına ait yirmiden fazla camii, medrese, mektep, imaret, köprü, kütüphane, çeşme tespit edilmiştir. Bunun haricinde bölge halkının ileri gelenlerinin hanımları ve kızlarının irili ufaklı hayratı ise 26 camii ve mescid, 15 mektep ve medrese, 10 tekke ve zaviye ile 13 çeşmedir. Şüphesiz bu sayı günümüze ulaşabilen veya arşiv kayıtları başta olmak üzere seyahatname, hatırat ve tarih gibi yazılı kaynaklardakilerden daha fazlaydı.

¹¹⁶ Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, 216.

Hanımların hayratlarını 20. yüzyılın başına kadar sürdürdükleri görülmektedir. Hanedan mensuplarının dışında sayıları az da olsa bazı hanımların birden fazla hayrata sahip oldukları anlaşılmaktadır. Başta hanedana mensup Valide Sultan ve Sultan kızları, vali, bey ve paşa hanım ve kızları olmak üzere vilayet, kaza, nahiye ve köylerde yörenin ileri gelenlerinin ve halktan varlıklı kadınların servetlerini hayır yolunda toplumun menfaatine ve ihtiyaçlarına göre harcadıkları öğrenilmiştir. Halk olarak adlandırdığımız kesime mensup bazı kadınların yerli elit tabakaya mensup, bir kısmının ilim sahibi olduğu hayratlarında isimlerinden önce zikredilen unvanlardan öğrenilmektedir. Söz gelimi *Yenişehirli Hanımefendi* olarak tanımlanan kadının asil bir aileye mensup, *Molla Emine*'nin muhtemelen kız mekteplerinden birinde öğretmen, *Alime Kadın*'ın ise dinî bilgilere sahip biri olduğu söylenebilir.

Hayır sahibi hanımların inşa ettirdikleri yapıların cami ve mescidler dışında mektep ve medrese olmaları bu kişilerin eğitime önem verdiklerini göstermektedir. Aynı şekilde tekke ve zaviyeler ise hayır sahiplerinin tasavvuf-meşrep olduklarını akla getirmektedir. Kadınların bir kısmının eserlerini eşleri veya babaları adına inşa ettirdikleri anlaşıldığı gibi bazı hayratların eş veya evlatları tarafından ölümünden sonra onların adına yaptırıldığı görülmüştür. Kadınların servetlerini; aile büyüklerinden kalan miras, evlilik akitlerindeki mehirler, ailelerinden kalan ticarethaneleri başkaları vasıtasıyla işletmeleri, kadın pazarlarında sebze, meyve ve hayvanî ürünleri gibi ihtiyaç maddeleri satmaları yoluyla edindikleri kaynaklarda yer almaktadır. Bunun yanı sıra ebelik, hekimlik, terzilik, dokumacılık gibi meslek sahibi olanların çalışarak para kazandıkları da eklenmelidir. Saraya mensup olanların ise ulûfeleri ve kendilerine in'am olarak verilen diğer gelirlerinden elde ettikleri zikredilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Argit, Betül. *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği, 2000.
- Çam, Nusret. *Yunanistan'daki Türk Eserleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Eyice, Semavi. "Bayezid Camii." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 45-49.
- Eyice, Semavi. "Hamza Bey Camii." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 507-508.
- Gökbilgin, Tayyib. *XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler- Mukataaalar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1952.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Teselya Yenişehiri ve Türk Eserleri Hakkında Bir Araştırma." *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3 (1974): 89-101.
- İlgürel, Mücteba. "Kösem Sultan." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, 273-275.
- Kiel, Machiel. "Midilli." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, 11-14.
- Kocaaslan, Murat. *Kösem Sultan: Hayatı, Vakıfları, Hayır İşleri ve Üsküdar'daki Külliyesi*. İstanbul: Okur Kitaplığı, 2014.
- Konuk, Neval. *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*. Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2008.
- Konuk, Neval. *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi*. Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2010.
- Kurt, Halil. "Yunanistan." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 586-595.
- Lowry, Health W. *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1500: Kuzey Yunanistan'ın Fethi, İskanı ve Altyapı Gelişmesi*. Çev. Ahmet Cemal. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Lowry, Health W. *The Selçuk Sultan Câmi'i in Serez & its Place in Early Ottoman Architecture/ Serez'deki Selçuk Sultan Câmi ve Erken Dönem Osmanlı Mimarisi'ndeki Yeri*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Maydaer, Saadet. "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar ve Mal Varlıklarının Kaynakları." *Vakıf Kuran Kadınlar*. Haz. Fahmeddin Başar. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2019, 143-157.
- Oğuz, İbrahim. "Midilli'de Osmanlı Vakıfları." Doktora tezi, Mersin Üniversitesi, 2014.
- Özgüleş, Muzaffer. "Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri." Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2013.
- Öztürk, Nazif. "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları." *Yeni Türkiye* 7/32 (2000): 566-575.
- Serezli, Mehmet Esat. *Memleket Hatıraları*. C. 1. Haz. Aynur Koçak, İbrahim Şirin ve Faruk Yavuz. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.
- Tütüncü, Mehmet ve Fatih Mehmet Tanrıveren, "Son Selanik Valilerinden Hasan Fehmi Paşa Tarafından Eşi Feride Hanım Adına Yaptırılan Camii ve Kitabesi." *Düşünce ve Tarih Dergisi*

30 (2017): 30-38.

Uluçay, Çağatay. "Bayazıt II. Âilesi." *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 10/14 (1959): 105-124.

Vakıf Kuran Kadınlar. Haz. Mevlüt Çam, Beyhan Hacıömeroğlu ve Adem Şahin. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2018.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi." *Yeni Türkiye* 6/32 (2000), 534-550.

Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, 2003.

Yüksel, Hasan. "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII. Yüzyıllar)." *Osmanlı*. C. 5. Ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 49-55.

ARŞİV KAYNAKLARI

BOA, BEO. 1869/140120

BOA, C. EV. 470/23758

BOA, C.EV. 411/20819

BOA, C. MF. 169/8443

BOA, EV. d. 15516

BOA, HAT. 1664/47.

BOA, MF-İBT. 372/5.

